

13.

“NIKADA VIŠE JUGOSLAVIJA!”: JUGOSLAVENSTVO U VIZIJAMA HRVATSKIH NACIONALISTIČKIH INTELEKTUALACA

Stipe Kljajić

UDK: 327.39(497.1):323.15(=163.42)

PREGLEDNI ČLANAK

Sažetak: Autor u članku obrađuje poglede hrvatskih nacionalističkih intelektualaca – onih koji su podržavali stvaranje NDH i aktivno sudjelovali u njezinu kulturnom životu – prema jugoslavenskoj ideologiji i državi. Prvi dio članka posvećen je razvoju različitih tumačenja jugoslavenske ideje prije i poslije stvaranja prve jugoslavenske države, kako u intelektualnim krugovima južnoslavenskih naroda tako i u političkoj areni nove države, između 1918. i 1941. godine. U drugom se dijelu tematizira razvoj hrvatskoga nacionalizma u krugovima inteligencije kao reakcija na integralno jugoslavenstvo, formirano u doba diktature kralja Aleksandra. Tridesetih godina intenzivno se razvija antijugoslavenski diskurs, koji dekonstruira jugoslavensku ideju tragom pravaške tradicije i suvremenih koncepcija hrvatskog nacionalizma (Filip Lukas). Nakon 1941. godine, s ustaškom radikalizacijom hrvatskoga nacionalizma – službene ideologije NDH – antijugoslavenstvo je igralo bitnu ulogu u legitimizaciji novostvorene političke konstelacije. Iako obnova Jugoslavije postaje neupitnom realnošću s vojno-političkim razvojem događaja nakon 1943. godine, spomenuti hrvatski nacionalistički intelektualci odbijaju prihvatiti čak i federalistički redizajniranu Jugoslaviju, jer je za njih svaka Jugoslavija negacija Države, teleološki gledano apsolutno središnjega mjesta nacionalističke ideologije.

Ključne riječi: jugoslavenstvo, Jugoslavija, hrvatski nacionalistički intelektualci, prva jugoslavenska država, Filip Lukas, hrvatski nacionalizam, NDH, federalistička Jugoslavija.

Uvod

U 19. stoljeću, ispisanom pobjedama “narodnosnoga” načela i širenjem liberalnih ideja u Europi, ilirskim je pokretom stasala hrvatska moderna inteligencija sa svojim ideološkim programima koje je razvijala pod utjecajem različitih poticaja. Na prvome su mjestu oni unutarnji iz vlastite misaone tradicije prošlih stoljeća kao što su ilirstvo, slovinstvo i hrvatstvo. Ti su ideologemi razvijani u djelima autora poput Bartola Kašića, Jurja

Križanića, Ivana Lučića, Vinka Pribojevića, Mavra Orbinija, Pavla Rittera Vitezovića, Andrije Kačića-Miošića i Filipa Grabovca. Zatim, i oni izvanjski koji su pridolazili iz prosvjetiteljstva i ideja Francuske revolucije ili pak njemačkoga romantizma u kojem značajno mjesto zauzima Johann Gotfried Herder s tezom da je jezik “duša naroda”. Veliki je i značajan bio utjecaj njemačkoga kulturnoga miljea 19. stoljeća, posebno Herderove teze. U tom pravcu treba sagledati i pojavu jugoslavenske ideje, kao i u okolnostima pritiska mađarske i austrijske politike, rođenja panslavizma te podijeljenosti hrvatskih zemalja u Habsburškoj monarhiji. Također je riječ o pokušaju oponašanja susjednih nacionalnih mega-projekata, stvaranja njemačke i talijanske nacionalne države. Iz tih se susreta, prožimanja, utjecaja i okolnosti u drugoj polovini toga stoljeća, oblikovalo jugoslavenstvo – hrvatska moderna nacionalno-integracijska ideologija.

Ideja jugoslavenstva proizašla je iz spoznaje da će se Hrvatska, tada ugrožena procesom germanizacije i mađarizacije, lakše oduprijeti pomoću šire kulturne i političke integracije sa susjednim južnoslavenskim narodima. Ono što je jugoslavenstvo znatno uvjetovalo, prvenstveno je realnost južnoslavenskoga prostora 19. stoljeća, njegova podijeljenost između različitih imperijalnih i vjerskih tradicija. Prema ideološkoj vizualizaciji jugoslavenstva građenoj na temelju ideje o zajedničkom jeziku, južnoslavenski je prostor “u prirodnom stanju” bio jedinstven. Posljedica gubitka te jedinstvenosti jesu tuđinske vladavine i tradicije koje su stvorile povijesni objekt od južnoslavenskoga svijeta. I upravo se putem jugoslavenske ideje težilo pretvaranju toga svijeta u povijesni subjekt, na način da je jezični fundamentalizam uzet kao os oko koje se kreće prošlo zajedničko porijeklo, otkuda se izvodi mogućnost buduće kulturne i političke integracije južnoslavenskoga svijeta. U najopćenitijim i najširem smislu, to je bila glavna logika jugoslavenske ideje.¹

Jugoslavenska ideja nastala u vremenima rađanja moderne hrvatske političke misli kao hrvatska nacionalno-integracijska ideologija u drugoj polovini 19. stoljeća, sve do 30-ih i 40-ih godina 20. stoljeća nije prestajala biti predmetom brojnih rasprava u političkom i kulturnom životu južnoslavenskih naroda. Kako ideološki program te ideje nije bio nikada sustavno izgrađen i razvijen, zbog svoje nedorečenosti znao je dobivati i razne negativne asocijacije. Posebice u međuratnom razdoblju kad je u hrvatskim krajevima došlo do izražaja nezadovoljstvo jugoslavenskom državom, tako da je jednom Augustu Cesarecu takav program “čista konstrukcija”, a Filipu Lukasu “aprioristička formula”. Zaista, teško je govoriti o jugoslavenstvu i jugoslavenskoj ideji u jedini, kada se govori o njezinoj operacionalizaciji, riječ je prije svega o pluralizmu jugoslavenskih ideja koje su se pojavljivale tokom moderne povijesnice južnoslavenskih naroda. U različitim okolnostima i vremenima i to od različitih povijesnih protagonista, dobivala je razna tumačenja i bila različito promišljena, tako se u izvornim povijesnim tekstovima nailazi na Strossmayerovo, Skerlićevo, Pribičevićevo, Meštrovićevo, Radićevo, Aleksandrovo, Jevtićevo, Mačekovo, “službeno” i “opozicijsko”, “svetosavsko” i “partizansko” jugoslavenstvo itd...²

Možda najbolja egzemplifikacija kompleksnog tumačenja jugoslavenske ideje usporedba je Strossmayerova i Skerlićeva jugoslavenstva. U tom je pogledu Strossmayerovo jugoslavenstvo, uz nacionalno-političku sastavnicu, zasigurno imalo i klerikalnu pozadinu u cilju unije dviju

¹ Srećko M. DŽAJA, “Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.”, *Croatia Christiana periodica* 14/1990., 179.-186.

² “Ona se iskazivala kao niz susljednih ili usporednih, međusobno bliskih ili različitih oblika ovisnim o povijesnim uvjetima pojedinih razdoblja ili sredina.” vidi više: Nikša STANČIĆ, “Jugoslavenstvo”, *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 6, Zagreb 1990., 128.

velikih kršćanskih konfesija na južnoslavenskom prostoru, uvjetovano Strossmayerovim iskustvom biskupa čija se biskupija prostirala *in partibus infidelium*, odnosno na teritorijima na kojima većinski nije obitavalo stanovništvo njegove konfesije. S druge je strane, srpski književni povjesničar i kritičar, jedan od vodećih srpskih intelektualaca s početaka 20. stoljeća i “najveći Jugoslaven među Srbima” Jovan Skerlić (1877.–1914.) isticao da zbog religijske fragmentiranosti južnoslavenskoga svijeta, “jugoslavenska ideja mora biti antiklerikalna ili je uopće neće biti.”³ S jugoslavenskom idejom bi tako trebala napredovati sekularizacija nošena liberalnom ideologijom koja bi difuzijom vjerskoga indiferentizma dugoročno potisnula i oslabila jake vjerske tradicije. Time bi se otvorio vakuum za trijumf jugoslavenske ideje, drugim riječima za stvaranje jedinstvene jugoslavenske nacije – središnjega cilja Skerličeva jugoslavenskoga nacionalizma.

Sudbinu podvrgnutu brojnim intepretacijama u političkim i ideološkim borbama, jugoslavenska ideja doživjet će osobito u međuratnom razdoblju, za vrijeme trajanja prve jugoslavenske države. Jaz između jugoslavenskoga ideala koji se temeljio na jezičnom nacionalizmu utemeljenom na Herderovu romantizmu i bio podržavan gotovo isključivo u elitnim krugovima južnoslavenskih naroda te s druge strane, stvarnim povijesnim naslijeđem bio je očit na samom početku novonastale države. Iz toga razloga, Vidovdanski ustav iz 1921. godine nije ni mogao govoriti o jednom jugoslavenskom narodu, nego je prihvatio kompromisni nacionalni unitarizam, govoreći o troimenom narodu, o trima plemenima jednoga naroda i narodnom jedinstvu na jezičnoj i etničkoj osnovi, zbog čega nova država nije prozvana Jugoslavijom, nego Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴

Skepsu prema ostvarenju ideala narodnoga jedinstva 20-ih godina, to jest prema izgradnji jedinstvene jugoslavenske nacije, izražavali su i javni djelatnici koji su svestrano poticali približavanje “triju plemena” prije i poslije 1918. Tomislav Toma Maretić (1854.–1938.), hrvatski slavist i leksikograf, poznat po svojoj unitarističkoj gramatici, svrha koje je bila izgradnja jedinstvenoga srpsko-hrvatskoga jezika, izjavljuje 1926. godine da “jugoslavenska ideja nije oživotvorena ni danas i kako stvari stoje neće postati ni u budućnosti gotova činjenica”. Vatroslav Jagić (1838.–1923.), iste profesionalne i ideološke provenijencije, nešto je ranije, točnije 1920. godine bio puno optimističniji u pogledu njezine “oživotvorbe” stvaljajući je u neku neodređenu budućnost riječima “da se uza sve velike uspjehe kojih niko ne može poreći kako smo još daleko od toga da se Srbi i Hrvati zbilja u srci i duši osjećaju kao jedan narod, za sada je to još uvijek cilj našeg naprezanja da pravo jedinstvo sagradimo.”⁵

Kako centralističko uređenje nije bilo učinkovito u zemlji različitih državnih, povijesnih, kulturnih i vjerskih tradicija, kralj se Aleksandar, unatoč tome, nakon atentata u beogradskom parlamentu početkom 1929. godine odlučuje na još radikalniji politički potez. Zbacivanjem centralističkoga ustava, raspuštanjem parlamenta i uvođenjem otvorene diktature, kralj izokreće politički diskurs, preformulirajući jugoslavenstvo u novu ideološku formulu “jedan narod, jedna država, jedan kralj”, što na kraju dovodi i do promjene naziva države Kraljevine SHS u Kraljevinu Jugoslaviju.⁶ O kakvoj se zaista promjeni političkog diskursa radilo poslije 1929. potvrđuju Oktroirani ustav i popis stanovništva iz 1931. godine, koji isključivo govore o jednom jedinom jugoslavenskom narodu, doduše s različitim konfesionalnim tradicijama, zabranjujući pri tome spomen “plemenskih” imena. U takvim prilikama jugoslavenska ideja postaje službenom ideologijom dikatorskoga režima pod imenom

³ Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995., 339.

⁴ Nikola DUGANŽIJA, *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986., 121.

⁵ *Isto*, 189.

⁶ *Isto*, 30.

integralno jugoslavenstvo. Njome se u procesu dirigitirane i nasilne jugoslavizacije pokušavao uništiti identitet nesrpskih naroda, prvenstveno hrvatskoga koji se najžešće suprotstavljao takvoj politici diktature.

Preciznu analizu šestojanuarskog režima ukazujući na njegove negativne političke implikacije iznio je Antun Dabinović (1882.–1964.) pravni povjesničar s Pravnoga fakulteta u Zagrebu. Optužio je režim za “sistematsku eksploataciju države i vladalačkoga autoriteta u lične svrhe jedne male oligarhije, te da pokrije taj svoj rad i tu svoju interesnu zajednicu poslužila se ova grupa ljudi jugoslavenskom ideologijom.” Dabinović, tada još uvijek uvjeren u mogućnost izgradnje stabilne jugoslavenske nacionalne države postepenim procesom prevladavanja “plemenskih” partikularizama, uviđao je u gruboj instrumentalizaciji jugoslavenske ideje nametnute režimskim dekretom narušavanje lojalnosti prema državi, ali i prema toj istoj ideji. To je osobiti reaktivan učinak poprimilo u hrvatskim krajevima, gdje političke snage zahtijevaju decentralizaciju države i uklanjanje kraljeve diktature. A velik se dio inteligencije zapućuje u smjeru hrvatskoga nacionalizma i potpunog odbacivanja jugoslavenske misli.⁷

Propast koncepcije integralnoga jugoslavenstva već se naslućivao od 1935. kada je nakon ubojstva kralja Aleksandra obnovljen parlamentarni i politički život, da bi konačno bila odbačena političkim sporazumom između Cvetkovića i Mačeka o stvaranju Banovine Hrvatske u kolovozu 1939. Priznanje Hrvatima političke autonomije u okvirima zajedničke jugoslavenske države tražilo je reinterpretaciju jugoslavenstva. “Sporazumaško” jugoslavenstvo koje je otvorilo puteve federalizaciji zemlje i izgradnji “složene države”, poslije 1939. artikulirano je definicijom o tri posebna “kulturno-historijska individualiteta”, čime se jugoslavenstvo pred početak Drugoga svjetskoga rata tumačilo kao trojstvo triju naroda. Time je promovirana definicija koja više nije mogla biti spojiva sa zamišljenim identitetom jugoslavenske države, a ideja s kojom se krenulo 1918. o stvaranju homogene jugoslavenske nacije, definitivno je napuštena. Jugoslavija zamišljena kao “trojstvo naroda” poslije priznanja posebne političke individualnosti hrvatskoga naroda, sve se više kretala u smjeru federalizacije, to jest trijalističke Jugoslavije. Tako da se od Dravske Banovine namjeravalo stvoriti slovensku nacionalnu banovinu, a od ostatka jugoslavenske države političku-teritorijalnu jedinicu pod imenom “srpske zemlje”. Da ni hrvatska politička opozicija beogradskom režimu nije napuštala jugoslavensku ideju čak ni do kraja postojanja prve jugoslavenske države, ali da ju je drugačije promišljala, naravno u skladu sa svojim vlastitim političkim interesima svjedoči činjenica da se Radić nikada nije odrekao svojega jugoslavenstva. Do kraja života zagovarao je očuvanje jugoslavenske države putem unutarnje reforme zemlje u smjeru federalizma. A da je to bio slučaj i s Vladkom Mačekom (1879.–1964.), koji u tom pogledu nije odudarao od Radića, najbolje pokazuje sljedeća njegova izjava dana neposredno iza potpisivanja Sporazuma 26. kolovoza 1939. godine:

Mi smo narod mlad i budućnost pripada mladosti. Mi znamo da mi Slaveni imamo veliku vrijednost koje drugi narod nemaju...I ta intuicija dala je velikoga biskupa Strossmayera koji je znao da budućnost i Slovenaca, i Hrvata i Srba, i Bugara leži u jedinstvu i zajednici. Mi Hrvati smo za 20 godina vodili borbu ne protiv Srba, budite u to uvjereni niti protiv Slovenstva, nego za priznanje naše individualnosti. I kada smo to postigli, sada možemo punom parom zagaziti u slovenstvo i u jugoslavenstvo.⁸

⁷ Antun DABINOVIĆ, “Diktatura i jugoslavenstvo”, *Nova Europa*, 29/1936., br. 6, 161.-166.

⁸ Ivan MUŽIĆ, Hrvatska politika i jugoslavenska ideja, Split 1969., 219.-220.; više o Mačeku i politici HSS-a u tom razdoblju 1939.-1941. vidi: Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941: iz povijesti hrvatskog pitanja*, knj. II., Zagreb 1974.

Jačanje hrvatskog nacionalizma i Lukasovo dekonstruiranje jugoslavenske ideje

Onkraj službene politike u međuratnoj jugoslavenskoj državi, u krugovima inteligencije doživljaj jugoslovenstva bio je kudikamo drugačiji. Napose je to osjetno za hrvatsku inteligenciju koja je iskazivala najveću privrženost jugoslavenskoj ideji i za koju su kroatizam i jugoslavizam dugo vremena postojali kao komplementarni identiteti.⁹ Ubojstvo Stjepana Radića u beogradskom parlamentu i nastupanje šestojanuarske diktature s konkubinom jugoslovenstva i velikosrpstva, potaknulo je među inteligencijom renesansu hrvatskoga nacionalizma te podizanje čitave mlade generacije hrvatskih nacionalista. Integralna verzija jugoslovenstva izravno potpomognuta diktatima vladajuće političke sile iscrpila je gotovo svu dotadašnju privlačnu snagu jugoslavenske ideje kod hrvatske inteligencije, izazvavši tako razočaranje u njezine mladenačke ideale. Pa čak i kod onih koji su je još krajem 30-ih podržavali, tako da je Milan Ćurčin (1880.–1960.) svjestan iskopromitiranosti diktatorskoga jugoslovenstva zagovarao njegovu alternativu u srbohrvatstvu. U tu je svrhu polemizirao protiv ondašnjih predratnih snaga hrvatskoga i srpskoga nacionalnoga ekskluzivizma kao što su Mile Budak (1889.–1945.), Vladimir Ćorović (1885.–1941.) i Vasa Čubrilović (1897.–1990.) napadajući ih zbog odbacivanja njegova idejnog prijedloga o srbohrvatstvu. Budaku je “rješenje hrvatsko-srpskoga spora pomoću Ćurčinove srpskohrvatske nacionalne koncepcije iluzoran posao”. Nasuprot tome, Ćurčin je smatrao da to “ne negira ni Srbe ni Hrvate i stoga je ono najbolje rješenje”, predbacujući Budaku poistovjećivanje jugoslovenstva i narodnoga jedinstva sa srbohrvatstvom.¹⁰

O tome kako je nacionalizam osvojio hrvatske međuratne intelektualce pisao je ratne 1942. godine Milivoj Magdić (1900.–1948.), inače neomiljenom Paveliću zbog “crvene” prošlosti. Analizirao je “psihologiju konvertitstva hrvatskih intelektualaca” koji su se 30-ih godina odrekli “otrova liberalizma i zablude jugoslovenstva” prigrivši nacionalističku ideologiju.¹¹ Nacionalistički intelektualci sve se više emancipiraju od bilo kakve ideje jugoslovenstva, i ne samo da su izveli kritiku jugoslavenske ideologije nego i uopće ideje o jezičnom i etničkom jedinstvu južnoslavenskih naroda. U područjima lingvistike, književnosti i historiografije u drugoj polovini 30-ih godina pojavljuju se nove interpretacije hrvatskoga povijesnoga identiteta koji sve više relativiziraju ili marginaliziraju jugoslavensku-slavensku komponentu. Tako Franjo Fancev (1882.–1943.) u svojoj “Povijesti hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.” objavljenoj na stotu obljetnicu, tumači da ilirski pokret nije protojugoslavenski, nego autohtono hrvatski dok je jugoslovenstvo i ilirstvo u čitavoj priči imalo sporedno značenje.¹² Kerubin Šegvić (1867.–1945.) i Stjepan Sakač (1890.–1973.) su 1936. i 1937. godine nasuprot dotadašnjoj dominantno slavenskoj, artikulirali gotsku i kavkasko-iransku etnogenezu podrijetla Hrvata.¹³ Od 1936. se osnivaju najprije *Društvo za hrvatski*

⁹ O drugačijem doživljaju jugoslovenstva u redovima političara i inteligencije, Dimić u zaključku svoje trotomne knjige iznosi da je s vremenom počevši od ujedinjenja 1918. sve manje stvaralačke inteligencije, znanstvenika, pisaca i umjetnika, a sve više političara zagovaralo potrebu integralnoga ujedinjenja. Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika kraljevina Jugoslavije*, knj. III, Beograd 1996., 411.

¹⁰ Milan ĆURČIN, “Ja sam Srbohrvat”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 6 i 7, 198.-202.; Milan ĆURČIN, “Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 8, 253.-258.

¹¹ Milivoj MAGDIĆ, “Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu”, *Spremnost*, 1/1942., br. 8, 2.

¹² Franjo FANCEV, *Povijest hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.*, Zagreb 1935.

¹³ Stjepan SAKAČ, “O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata”, *Život*, 18/1937., 1.-25.

jezik, zatim 1938. *Pokret za hrvatski jezik*, a potom i časopis *Hrvatski jezik* kojima je zajednički cilj bio emancipacija hrvatskoga jezika odbacivanjem jezičnog unitarizma. Kao plod takvih inicijativa i njezinih načela 1940. objavljena je knjiga “Razlike između hrvatskoga i srpskog jezika” autora Petra Guberine (1913.–2005.) i Krune Krstića (1905.–1987).¹⁴

Takve težnje nije zaustavila ni uspostava Banovine Hrvatske, dapače još ih je više potaknula s obzirom na to da je priznala poseban politički status hrvatskoga naroda unutar jugoslavenske države. To je imalo za posljedicu, primjerice, pokušaj uklanjanja jugoslavenskoga imena zagrebačke Akademije 6. prosinca 1939., kada gotovo praktički svi tadašnji akademici, osim Ivana Meštrovića jednoglasno prihvaćaju promjenu imena. U tom pogledu osobito je znakovita rasprava o jugoslavenskom imenu i ideologiji između dvojice uglednih akademika, umjetnika Ivana Meštrovića (1883.–1962.) i filozofa Stjepana Zimmermanna (1884.–1963.) vođene u *Hrvatskom dnevniku* na prijelazu iz 1939. u 1940. godinu. Premda je banovinska vlada na čelu s Ivanom Šubašićem odbacila zahtjev akademika, Zimmermann osuđuje takvu odluku, jer prema njemu promjena imena posjeduje legitimitet u okolnostima postojanja nacionalnih akademija srpskog i slovenskoga naroda. Meštrović je zagovaranje očuvanja jugoslavenskoga imena smatrao nužnim, jer je jugoslavenska ideja neosporni dio političke i kulturne tradicije hrvatskoga naroda. Pa i usprkos, kako je Meštrović tvrdio, iskrivljenom tumačenju i promašenoj političkoj realizaciji, kao i nedostatku odaziva drugih južnoslavenskih naroda za tu i takvu ideju, po njemu jugoslavenski identitet Akademije ne smije biti izbirisan.

Nasuprot tome Zimmermann, koji je i sam do Radićeva ubojstva 1928. podržavao jugoslavensku ideju, smatrao je da Strossmayerov vizionarski program ujedinjenja Južnih Slavena treba promatrati u povijesnoj situaciji 19. stoljeća. Smatrao je da je jugoslavenska ideja poslije stvaranja zajedničke države doživjela povijesni neuspjeh s obzirom na podređeni položaj hrvatskoga naroda u njoj. Stoga se Zimmermann zalaže za njezino uklanjanje iz imena Akademije kao i iz hrvatske povijesti i kulture, zastupajući potrebu pune i isključive afirmacije hrvatskoga imena. Ta rasprava u vrijeme nakon uspostave Banovine Hrvatske i u predvečerje raspada kraljevine Jugoslavije i izbivanja rata na njezinim prostorima, manifestirala je progresivno nastojanje da se u Hrvatskoj potpuno odbaci i izbriše jugoslavenski identitet iz javnoga života.¹⁵ Na sličnu atmosferu povlačenja u “plemenske kućice” na sveopćoj jugoslavenskoj razini u istom razdoblju pred rasplamsavanje rata, upozorio je do kraja osvjedočeni apologet integralnoga jugoslavenstva, filozof Vladimir Dvorniković (1888.–1956.):

Zanosni beskompromisni jugoslavenski nacionalisti ostali su odjednom usred Jugoslavije gotovo neki izolovani tuđinci među novopobuđenim Srbima, Hrvatima i Slovencima. Karakterniji deo osnivača toga novoga nacionalizma bio je zapostavljen često gonjen divljom i podmuklom mržnjom dok se drugi prilagođavao i uvlačio natrag u svoje plemenske kućice.¹⁶

¹⁴ Jedno od načela *Pokreta za hrvatski jezik* je glasilo: “Bez obzira na veliko područje sličnosti koje postoje između hrvatskoga i srpskoga suvremenoga književnoga jezika, ni povijest razvoja, ni današnje jezično stanje ne dopušta, da se hrvatski i srpski književni jezik smatraju jednim jedinim “srpskohrvatskim” ili “hrvatskosrpskim” jezikom, jer bi svatko takvo sjedinjavanje svojesmjernih književnih jezika krnjilo potpunost i nezavisnost hrvatskoga jezičnoga zakonodavstva”. Usp. Marko SAMARDŽIJA, “Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945.”, *Hrvatski jezik*, (ur. Marko Samardžija i Ivo Pranjković), Zagreb 2006., 16.-18.

¹⁵ Stipe KLJAJIĆ, “Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 2, 551.-576.

¹⁶ Vladimir DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd 1939., 899.

Neupitni predvodnik okupljanja hrvatskih desnih intelektualaca i vizionar hrvatskoga nacionalizma etabliranoga uoči Drugoga svjetskoga rata bio je dugogodišnji predsjednik Matice hrvatske, Filip Lukas (1874.–1958.).¹⁷ Poslije stvaranja Kraljevine SHS, kao bivši dalmatinski pravaš Lukas napušta svoju jugoslavensku orijentaciju, usvojenu pod utjecajem autoriteta predratne dalmatinske politike Frana Supila i Ante Trumbića. Dolaskom na čelo Matice Hrvatske 1928. razvio je široku znanstvenu i kulturnu djelatnost, koristeći je u svojstvu javno angažiranog intelektualca, u prilog ideoloških ciljeva. O tome je Lukas napisao sljedeće:

Prvi zahtjev koji se je imperativno nametao bio je taj, da se naučno utvrdi i naglasi da je hrvatski narod nezavisna etno-politička zajednica i da je kao takav izvršio svoj poziv na svome povijesnome prostoru u svakome pravcu, političko-državnome i kulturnom prema tome da taj prostor samo njemu pripada. Tome cilju bila je namijenjena moja prva radnja napisana već 1925. godine pod naslovom “Geografska osnovica hrvatskoga naroda” u kojoj sam povezo prostor sa stanovništvom i prikazao geopolitičke i etničke osnovice našega zbivanja. Kasnije sam kao Matičin predsjednik te misli u mojim govorima i člancima proširivao, usavršavao, novim dokazima utvrđivao da se o posebnosti hrvatskoga naroda narodnoj političkoj-državnoj i kulturnoj ne može uopće sumnjati. Osobito sam moje članke i govore posvećivao utvrđivanju hrvatske kulturne samobitnosti i to naumice stoga što se u kulturi najbolje prozire hrvatski duh koji je došao do puna izražaja u sadržaju hrvatskoga stvaranja. Ako se pak hrvatski narod za tisuću godina svoga bivstvovanja očitovao kao nezavisna narodna cjelina morao je i u doba nacionalnoga preporoda osjetiti svijest o svojem nacionalnom biću kao takav morao je poput svih svjestnih naroda tražiti slobodu i nezavisnost, što može postići jedino u svojoj vlastitoj državi u kojoj je ranije doba i živio.¹⁸

Lukas je 30-ih godina tragom pravaške tradicije Ante Starčevića, Mihovila Pavlinovića i Milana Šufflaya, koja se već od 19. stoljeća oštro suprotstavljala jugoslavenskoj ideji te tekstova Ive Pilara, izgradio novu ideologiju hrvatskoga nacionalizma utemeljenu na odbacivanju ne samo integralnog jugoslavenstva nego i bilo kakve druge verzije jugoslavenstva. U intelektualnom prihvaćanju jugoslavenske ideje prijeratne hrvatske političke garniture i inteligencije, koja je rezultirala pristajanjem na stvaranje jugoslavenske države, odlučujuću je ulogu po Lukasovim shvaćanjima imao češki političar i ideolog Tomáš Masaryk. Prema Masarykovoj definiciji, tvrdi Lukas, “narod ne čine vanjski povijesni i zemljopisni momenti, niti vjerski, već jedinstvena volja i jedinstvena zadaća u životu”. Vodeći se takvim zasada “hrvatska realistična omladina počela je zabacivati povijesno državno pravo i pravašku političku tradiciju i tražiti jedinstvene veze sa Srbima na osnovi prirodnoga prava.”¹⁹

Lingvističku podlogu jugoslavenskoga nacionalizma na kojoj je izgrađena ideja o etničkom jedinstvu južnoslavenskih naroda, Lukas je doveo u pitanje stavljanjem naglaska na kulturi kao konstitutivnom elementu narodnoga i nacionalnoga prema definiciji Ernesta Renana. Stoga, naglašavajući kulturnu različitost čini izniman napor tragajući za etnološkim, antropološkim, geografskim i historiografskim dokazima da je hrvatski narod različit od srpskoga. Lukasova hrvatska kultura do koje tim putem dolazi “posebna je vrsta koja ima više zajedničkih

¹⁷ Dušan ŽANKO, “Lukasova obrana Hrvatske”, *Svjedoci*, Zagreb 1990., 217.-226.

¹⁸ Inače, odluku o izdavanju Lukasovih govora, članaka i eseja od 1928. do 1944. u izvanrednom trodijelnom izdanju Matice Hrvatske za 1944. donio je odbor Matice Hrvatske. Vidi: Filip LUKAS, “Predgovor-Lukasovo pismo iz rujna 1944.”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 7.

¹⁹ Tekst je dio polemike o Tomášu Masaryku i njegovom odnosu prema Hrvatima, koju je Lukas krajem 1938. i početkom 1939. vodio protiv Večeslava Wildera, urednika “Nove riječi”. Vidi: Filip LUKAS, “Masaryk prema Hrvatima”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 232.

crta s kulturama zapadnih naroda s kojim se u istom kulturnom krugu Hrvati nalaze, nego sa srpskim tipom kulture u svome susjedstvu na istoku, a te razlike ne može ukloniti sličan, pa ni zajednički jezik”.²⁰ Lukas tako odbacuje na jeziku utemeljeni nacionalizam koji su forsirale hrvatske intelektualne i političke snage proteklih razdoblja pod utjecajem njemačkoga romanizma i panslavizma. Ističe kulturni argument kako bi povukao liniju diferencijacije između Hrvata i Srba te na taj način dekonstruirao jugoslavensku ideju. Kultura je *differentia specifica*, odnosno refleks različitoga povijesnoga iskustva, s obzirom na to da su Hrvati i Srbi odgojeni u oprečnim civilizacijskim ambijentima izraženim u relaciji Zapad (latinska kultura–katolicizam–Habsburško Carstvo) spram Istoka (grčka kultura–pravoslavlje–Osmansko Carstvo). To je odlučujući čimbenik u osporavanju jugoslavenske ideje, iz čega je nužno slijedio Lukasov zaključak o nemogućnosti opstanka bilo kakve jugoslavenske političke zajednice.

Lukasove sintagme poput “hrvatske narodne samobitnosti”, “hrvatske narodne samosvojnosti”, “hrvatske kulturne samobitnosti” ili pak “hrvatske narodne individualnosti”, služile su distanciranju hrvatske nacije i kulture u odnosu prema pretpostavljenom jugoslavenskom amalgamu i iz toga izvedenu unitarističku poveznicu sa srpstvom. O svemu tome i o motivima koji su pokretali njegov rad u Matici hrvatskoj 1930-ih godina i tadašnjoj hrvatskoj kulturnoj javnosti Lukas je u rujnu 1944. napisao slijedeće:

Ovaj logički zahtjev htjelo se u najnovije doba oslabiti i težnju za samostalnošću svesti na stranputicu time, što se navodilo da pokraj nas i Srbi govore isti ili gotovo isti jezik, a kako je jezik jedan od glavnih čimbenika narodnosti isti jezik vodi i narodnom jedinstvu. Ne može se reći da taj argumenat ne bi u našem slučaju imao uvjerljive snage, kad bi bio odlučan; ali se zaboravilo da živi na svijetu mnogo naroda koji govore istim jezikom a da zbog toga nikome nije palo na pamet da niječe njihovu narodnu posebnost jer osim jezika postoje i drugi čimbenici u prvom redu narodni duh, kojim se i pokraj jezika utvrđuje posebnost svakoga naroda. Da kod nas isti ili gotovo isti jezik nije mogao dovesti do svijesti zajednice, svjedoči najbolje činjenica da se međusobno razilaženje Hrvata i Srba najjače očitovalo u od doba zajedničkoga života u istoj državi, a to je najbolji znak da ima nešto jače od jezika, što pokreće volju naroda i njegovo određenje.²¹

Takva Lukasova elaboracija problema jugoslavenskoga pitanja i jugoslavenstva uopće, poslije 1941. Postala je važnim kotačem u ideološkom stroju NDH, u opravdanju zašto NDH da, a Jugoslavija ne. Rađanje jugoslavenske ideje unutar hrvatske nacionalne tradicije za Lukasa je najjače svjedočanstvo da su Hrvati poseban i različit narod od Srba jer su pod utjecajem zapadnoga univerzalizma mogli imaginirati takvu ideju kakva je bila jugoslaven-ska, sposobna prevladati njihovu vlastitu tradiciju. Što kod Srba nije bio slučaj, zbog čega je nisu ni mogli apsorbirati u svoju političku i kulturnu tradiciju na onaj način kako ju je zamišljala anticentralistička i federalistička hrvatska politika. Po Lukas u duhu univerzalizma, čiji su glavni nositelji katolicizam i renesansni humanizam, prisutan u najvećim postignućima hrvatske literature u djelima Gundulića, Križanića, Vitezovića, dočim su Gajevo ilirstvo i Strossmayerovo jugoslavenstvo njihovi duhovni epigoni.²² Nadalje, smatra Lukas da se “Hrvatima ne može prigovoriti da oni nisu htjeli integraciju Južnih Slavena, jer su baš

²⁰ Filip LUKAS, “Osebnost hrvatske kulture”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 137.

²¹ Filip LUKAS, “Predgovor”, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 8.

²² S govora prilikom proslave 100. godišnjice hrvatskoga preporoda u Zagrebačkom zboru dana 16. prosinca 1935. vidi: Filip LUKAS, “Značenje Ilirskog pokreta”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 7.-10.

kod njih nikle obje ideje, ilirska i jugoslavenska, pod kojima se imala lakše postići neka narodna i kulturna sinteza, iz koje bi slijedila kasnije i državopolitička ali su sve te pokušaje odklonili Srbi i Slovenci, ostajući svaki od njih na ideji svoje vlastite narodnosti.”²³ Naime, velikosrpska varijanta jugoslavenstva također je prema formuli narodnoga jedinstva Srbe, Hrvate i Slovence tretirala trima plemenima jednoga naroda, ali je odbijala asimilaciju Srba u jugoslavensku naciju. Po toj varijanti Srbi su državotvorni i temeljni narod jugoslavenske države čija se politika mora bazirati na centralizmu i unitarizmu, a Južni se Slaveni postepeno putem jugoslavenstva moraju stopiti sa srpskim narodom u velikosrpskoj državi.²⁴

Na kraju, kritički uspoređujući i valorizirajući Starčevića i Strossmayera, simbole i utemeljitelje hrvatskog i jugoslavenskoga nacionalizma, Lukas je kao hrvatski nacionalist nedvojbeno naklonjen za njega proročkoj Starčevićевой ideji istaknutoj u prvom redu državotvornošću te jakim protujugoslavenskim nabojem. U slučaju Strossmayera, stav mu je prilično ambivalentan, premda respektira Strossmayerovu ulogu u hrvatskoj modernoj povijesti i u jugoslavenskoj ideji pronalazi pozitivne crte širine i otvorenosti hrvatskoga duhovnoga bića, ipak se ta Strossmayerova ideja pokazala pogibeljnom po hrvatski narod, pogotovo onda kada je postala političkom oruđem u rukama velikosrpskoga projekta.²⁵ S druge strane, Lukasu se Starčević promatran iz godine 1936. doima “živi aktualniji i suvremeniji nego je ikada prije bio”, a po svome liku i djelu “stoji na prekretnici naše najnovije povijesti”, jer je “na jednoj strani svojom dosljednom i nekompromisnom borbom, tvrdim značajem i naukom postigao da smo se otresli maglovitih iluzija stvorenih ilirskim i jugoslavenskim pokretom, a na drugoj je strani pokazao pravi i jedini put kojim hrvatski narod može kročiti ako želi doći do slobode i nezavisnosti.”²⁶

Dotle Strossmayeru upućuje primjedbe da je “mjesto hrvatskoga imena uzeo za naše kulturno stvaranje jedno nepoviestno i tuđe ime, otvorivši tako putove za kidanje hrvatske predaje, postavio je prve temelje težnji za uništenjem hrvatske narodne posebnosti”.²⁷ Kada je riječ o pozitivnoj percepciji Strossmayerovih pogleda, Lukas predbacuje vladajućoj ideologiji njezino krivo tumačenje u onom smislu u kojem je “posve jasno da on s novim jugoslavenskim imenom nije htio isključiti hrvatsko ime, niti staviti antitezu između jugoslavenstva i hrvatstva, već je htio od njih stvoriti sintezu”. Osim toga, Strossmayerov je lik pružio rekapitulaciju 19. stoljeća opisujući ga pomalo u panegiričnom tonu kao “zapadnoga univerzalnoga čovjeka, kršćanskom kulturom i pravdom zadojenog, humanizmom i renesansom oplemenjenog, a idejama narodnoga principa, u svijet unesenog revolucijom prekaljen.” Zaključujući iz toga da je Strossmayer političar i teolog vjerovao da je hrvatski narod prema božanskoj providnosti poslan izvršiti buduće ujedinjenje Katoličke i Pravoslavne crkve na južnoslavenskom prostoru.²⁸

²³ Filip LUKAS, “Predgovor – Lukasovo pismo iz rujna 1944.”, *Za hrvatsku samosvojnost: hrvatska država i hrvatska narodna misao*, knj. II., Zagreb 1944., 8.

²⁴ Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo-Zagreb 2004., 17.

²⁵ Prihvaćanje jugoslavenstva od strane srpskih vladajućih krugova oko Radikalne stranke nakon 1929. je očigledno, tako da se u operativnom smislu velikosrpstvo i integralno jugoslavenstvo stapaju u jedno, u situaciji kada potonje postaje djelotvorni instrument širenja i održanja velikosrpske hegemonije. vidi: Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 1, 232.-233.

²⁶ Dio je iz Lukasova govora u Hrvatskom glazbenom zavodu prilikom proslave 41. godišnjice smrti Ante Starčevića dana 28. veljače 1937. godine. Vidi: Filip LUKAS, “Poviestno djelo dra Ante Starčevića”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 35.

²⁷ Izrečeno na njegovu govoru održanom u povodu 40. godišnjice Starčevićeve smrti godine 1936. vidi: Filip LUKAS, “Starčević”, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 23.

²⁸ Filip LUKAS, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925., 19.-24.

Doživljaj jugoslavenstva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nastaloj na ruševinama monarhističke Jugoslavije, novu službenu ideologiju ustaškog režima u znatnoj mjeri razvija generacija hrvatskih nacionalista oko Lukasova kruga. O jugoslavenskoj državi i njezinoj ideji nositeljici, otvoreno i nedvosmisleno, s obzirom na poziciju vladajućeg diskursa, progovaraju u izrazito negativnim tonovima. Stoga kritika jugoslavenstva i predtravanjskog sistema u okolnostima radikalne izmjene političkoga spektra, nije više skrivena pod plaštem zamaskiranog visokointelektualnoga diskursa o problemu nepremostivih kulturnih razlika Hrvata i Srba, nego se pretvara i u važan element političke propagande za mogućnost kudikamo šire javne recepcije. Standardni klišeji s primjesama izvjesnog trijumfalizma nad svime onim što je jugoslavensko i što se odnosilo na propali karadževićevski režim koji su u velikoj su mjeri formirali intelektualci pripadnici ustaškoga pokreta poput Ive Bogdana (1907.–1971.) i Tijasa Mortigijje (1913.–1947.). Polazili su od toga da je jugoslavenstvo “velika politička zabluda i iluzija”, a jugoslavenska država “tamnica hrvatskoga naroda” te “protuprirodna i umjetna tvorevina”, koja se kao “žandar Antante” nije mogla prilagoditi europskom *Neue Ordnungu*. Posljedna dva desetljeća protumačena su kao “najtamnija razdoblja hrvatske povijesti” u kojem je došlo do “krize hrvatske državnosti”. Osim toga, osporavala se i pravna utemeljenost i politički legitimitet kraljevine Jugoslavije vezani uz pravno-političke akte ujedinjenja, dok je njezina dvadesetogodišnja povijesna opstojnost značila u svakom pogledu negaciju liberalizma i parlamentarne demokracije, a ideja se vodilja o narodnom jedinstvu proglašavala lažnom. U skladu s antisemitskim i antimasonske propagandnim ciljevima ustaškoga režima, Jugoslavija je okarakterizirana kao “eldorado za Židove” poradi njihove navodno snažne ekonomske pozicije, te “arhitektonskim djelom” slobodnih zidara. U drugim interpretacijama, versajska Jugoslavija je i “velikosrpska tvorevina ili proširena Srbija”, a jugoslavenstvo samo krinka za velikosrpstvo, s kojim je u narodnom sporazumu iz 1939. surađivala Mačekova “srbofilska politika s jugoslavenskim rješenjem hrvatskoga pitanja.”²⁹ U negativnoj vezi s jugoslavenstvom našao se i liberalizam, stalna kritička meta nacionalističkih intelektualaca, koji je po Milivoju Magdiću (1900.–1948.) u prvom desetljeću 20. stoljeća presudno utjecao na pribjegavanje “hrvatskog liberalnoga naprednjaštva” jugoslavenskoj ideji, gurnuvši tako to pokoljenje hrvatskih intelektualaca u zagrljaj velikosrpske političke misli.³⁰

Inače, jugoslavenski odnosno slavenski identitet Hrvata relativiziran je stavljanjem u jednaki položaj s drugim teorijama o podrijetlu Hrvata. Tako se u jednom od reprezentativnih zbornika toga vremena *Naša domovina* iz 1943. pod glavnim uredništvom Filipa Lukasa i pokroviteljstvom službenoga režima čini da Hrvati nisu ni slavenskoga, ni gotškoga, ni iranskoga podrijetla, nego se radi o apsolutizaciji hrvatskog podrijetla i identiteta u smislu da Hrvati ne duguju svoje podrijetlo nikome.³¹ Potvrđuje to i mišljenje Milivoja Magdića primjerice u njegovoj raspravi o tome da se “kao sablast provlači ideja slavenstva kroz hrvatsku povijest”:

Kod nas Hrvata jest na znanstvenoj podlozi razčišćeno pitanje slavenstva. Ono kao takvo za nas ne postoji. Ono više nije činilac, koji može utjecati na tok hrvatskoga zbivanja. Hrvati

²⁹ Trpimir MACAN, “Slom Jugoslavije i pitanje njezine obnove”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 20.–28.

³⁰ Milivoj MAGDIĆ, “Liberalizam i jugoslavenstvo”, *Spremnost* 2/1943., br. 66, 1., 7.

³¹ Dva zbornika izdana su pod pokroviteljstvom Glavnoga ustaškoga stana, posebno su zanimljivi tekstovi o hrvatskoj povijesti Lovre Katića, Mihe Barade i Antun Dabinovića vidi: Filip LUKAS (ur.), *Naša Domovina*, sv. I. i II., Zagreb 1943.

su samo Hrvati i ništa drugo. Za hrvatstvo je da nas podpuno jasno, što znači slavenstvo i kakvu ono opasnost predstavlja za Hrvatsku. Za nas ono znači uništenje hrvatske narodne samosvojnosti i izpadanje iz europskoga kulturnoga kruga.³²

Posljedično tome, Magdiću su slavenstvo i panslavizam putem jugoslavenstva onemogućavali stvaranje hrvatske državotvorne politike. Na istoj liniji je i stav Ive Bogdana koji nije svaku vrijednost slavenstva kao kulturnog, etičkog i političkog pojma te pobija opravdanost slavenske ideje i politike za koju kaže da je bila i ostala samo paravan za velikoruski imperijalizam.³³ U svjetlu takvih Magdićevih i Bogdanovih promišljanja, identitarna se politika NDH nastojala radikalno obračunati sa slavenskim i jugoslavenskim naslijeđem kojim je impregnirana hrvatska politička i kulturna tradicija na način da je nakon 1941., u uspostavljanju diskontinuiteta s dotadašnjim razvojem hrvatske moderne povijesti, težila prema redukcionističkom pristupu donijeti maksimalno iskroatiziranu interpretaciju njezine hrvatsko-(jugo)slavenske sinteze.

S promjenama vojno-političke situacije u bivšoj Jugoslaviji i Europi 1943. u korist partizana i saveznika, ponovno je počeo kružiti bauk jugoslavenstva u vezi s obnovom Jugoslavije. Inače, ratni se fenomen partizanskoga pokreta prikazivao istodobno kao novi oblik velikosrpskoga ekspanzionizma i “produžena ruka” sovjetskoga imperijalizma, čime se namjeravalo sugerirati funkcioniranje nepostojećeg saveza kojem je tobože zajednički cilj rušenje hrvatske države.³⁴ Aleksandar Seitz (1912.–1981.) je konstatirao da je ratna politika komunista koji suvereno vladaju partizanskim pokretom samo nastavak predratnog jugoslavenstva jugoslavenskih komunista, pa je kao takva “bila uvijek u savezu s onim političkim snagama koje su išle za jugoslavenstvom, a protiv neovisne hrvatske države”.³⁵ Kako je obnova Jugoslavije prema federalističkom načelu istaknuta na zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOH-a sa strane sve snažnijega partizanskoga pokreta i londonske izbjegličke vlade postajala sve izglednijom, tako i tekstovi s temama o jugoslavenstvu i Jugoslaviji proporcionalno tome dobivaju sve dublju i artikuliraniju analizu, napuštajući dotadašnje izrazito propagandističko obilježje.

U vezi s tim zanimljivo je razmatranje Petra Bareze (1905.–1960.) o “nedonoštetu londonskog jugoslavenstva”, očitovanog u deklaraciji Trifunovićeve izbjegličke vlade. Po Barezinom se poimanju srpskim pristajanjem uz kompromisni federalizam išlo za spašavanjem ratom posrnule velikosrpske doktrine, jer je u okolnostima Drugoga svjetskog rata restauracija bilo kakve jugoslavenske države bio glavni interes srpske ratne politike. Za Barezinu je nacionalističku vizuru koja je iz svojih ideoloških vidika pretpostavljala totalnu podršku hrvatskog naroda stvaranju hrvatske države pod vodstvom ustaškoga pokreta, sudjelovanje Hrvata u partizanskom pokretu i u izbjegličkoj vladi *crimen* jugoslavenstva, koje neprestano urušava izgradnju hrvatske državnosti. Upravo poradi “apstraktne strukture jugoslavenske narodne misli”, “razumske tvorevine bez ikakvoga oslona i korijena u misli i životu”, kako je Bareza definira, dio Hrvata prihvaća jugoslavenske političke platforme lansirane iz Jajca i Londona. Hrvatskom nacionalizmu, čiji je Bareza zastupnik, jugoslavenstvo tako postaje kobno, jer unosi podjele “mističnoga” nacionalnoga korpusa koje bi moralo biti ideološki homogeno u skladu s nacionalističkim aksiomom.³⁶

³² Milivoj MAGDIĆ, “Sablast slavenstva”, *Spremnost*, 2/1943., br. 74, 2.

³³ Ivo BOGDAN, “Slavenski kongres u Moskvi”, *Spremnost*, 1/1942., br. 9, 1.

³⁴ Trpimir MACAN, “Značaj partizanstva”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 291.–298.

³⁵ Trpimir MACAN, “Prijetelji i neprijatelji”, *Spremnost 1942–1945*, Zagreb 1998., 90.

³⁶ Petar BAREZA, “Jugoslavenstvu in memoriam”, *Spremnost*, 2/1943., br. 79, 6.–7.

Drugo važno razmatranje svakako je paradigmatičan esej za stav glavnine intelektualnih snaga u NDH prema aktualnoj ideji jugoslavenskog federalizma tadašnjega urednika *Spremnosti* Tijasa Mortigijije iz srpnja 1944. Napisan je poslije III. zasjedanja ZAVNOH-a u Topuskom 8. i 9. svibnja 1944. na kojem su prihvaćene odluke II. zasjedanja AVNOJ-a iz Jajca, u studenome 1943. Osnovna Mortigijijina ideja je da “federalna država Hrvatska znači negaciju hrvatske državotvorne politike i slom ideje hrvatske državnosti, pa kada se u deklaraciji ZAVNOH-a govori o državi Hrvatskoj to predstavlja čistu mistifikaciju, jer federativna država Hrvatska ne bi mogla u najboljem slučaju imati drugoga značenja nego li npr. kao sjevernoameričke federalne države Alaske, Arizona, Utah ili da uzmemo partizanima odgovarajući uzorak kao ravnopravne Sovjetske socialističke republike, Turkmenska, Uzbekska ili Kirgizska sovjetska socialistička republika.”³⁷ Takav razvoj događanja vraćao je hrvatsku politiku u povezanost s jugoslavenstvom, pa je plan nove Jugoslavije putem federalističkoga koncepta definitivno značio smrtnu osudu hrvatskom nacionalizmu u njegovoj težnji za hrvatskom državom izvan jugoslavenskog okvira. Stoga Mortigijija u rezimeu tvrdi da “partizanska promidžba za novu Jugoslaviju” ne donosi ništa novo jer “između Aleksandrove i Titove Jugoslavije za Hrvate ne može biti razlike”. Prema Mortigijijinom viđenju, Jugoslavija bez centralizma nije moguća kao država, stoga je federalizam samo tlapnja, posebice ako taj federalizam provodi Komunistička partija metodama njezinog dobro poznatoga demokratskoga centralizma.³⁸

U posljednjim dionicama Drugoga svjetskoga rata, u pitanju moguće izgradnje novoga konstitutivnoga koncepta Jugoslavije u obliku federalizma i priznanja ravnopravnosti i jednakosti svih južnoslavenskih naroda, i Filip je Lukas također poput Mortigijije i drugih svojih istomišljenika, hrvatskih nacionalista odbacivao svaku mogućnost takvoga rješenja jer bi ono nužno vodilo ponovnoj srpskoj hegemoniji u Jugoslaviji. Lukas je ovako obrazložio svoje negativno mišljenje prema tome:

Trumbić ne bi nikad odobrio na radost i pobudu Srba, da se Hrvati međusobno kolju radi ideoloških nazora, a sve u svrhu, da se stvori nova Jugoslavija, koja bi bila pogoršano izdanje prve, u kojoj smo toliko zla doživjeli. Samo naivni i nepolitički ljudi mogu misliti da bi Hrvatima bilo bolje kada bi se opet uspostavila Jugoslavija, pa bilo ti i s federalističkim uređenjem... U federaciji ima i mora biti i zajedničkih posala, i to najvažnijih, a tko će o njima odlučivati nego najjači član zajednice, dakle opet hegemonija Srbije, ali ovoga puta pristankom samih Hrvata...³⁹

Zanimljivo je da poslije povijesnoga poraza 1945. hrvatski nacionalistički intelektualci djelujući u emigraciji nisu toliko pozivali na rušenje komunizma i demokratizaciju poslijeratne Jugoslavije, niti je antikomunistička retorika zauzimala onoliki prostor koliki je posvećivan agitaciji rušenja jugoslavenske države. Naime, ona i dalje ostaje pri tome da se hrvatsko-srpski povijesni konflikt 20. stoljeća u Jugoslaviji i oko nje ne može riješiti ni federacijom ni konfederacijom kao što to pretpostavljaju jugoslavenski komunisti, ne-

³⁷ Tijas MORTIGIJA, “Skerlićevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj”, *Spremnost*, 3/1944., br. 124, 1., 7.

³⁸ Tijas MORTIGIJA, “Od Skerlića do Simovića”, *Spremnost*, 1/1942., br. 119, 1.

³⁹ Lukasov članak objavljen je u splitskom *Novom dobu* u novogodišnjem broju za 1944. u vezi s Lukasovim tekstom o Anti Trumbiću, upućeno jednom Splićaninu u kojem obrazlaže da bi ovaj pozdravio stvaranje NDH. Filip LUKAS, “Dr. Ante Trumbić i ideja hrvatske državnosti (odgovor na jedno anonimno pismo iz Splita (1943.))” vidi: *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti, stvaranja, pokreti*, knj. III., Zagreb 1944., 149.-150.

go potpunim separiranjem Hrvatske i Srbije. Dakle, eliminiranjem jugoslavenske ideje i njezine političke materijalizacije – jugoslavenske države.⁴⁰

Zaključak

Nemogućnost formiranja jugoslavenske nacije poslije konstituiranja jugoslavenske države, ostavljalo je sve manje prostora za jugoslavenstvo, odnosno jugoslavenski nacionalizam, pogotovo poslije debakla režimski upravljano integralnoga jugoslavenstva Aleksandrove diktature (1929.–1934.). U takvim prilikama, u vizijama se hrvatskih nacionalističkih intelektualaca jugoslavenstvo poimalo kao apstraktna racionalno-idealistička konstrukcija i povijesni anakronizam. To prema njima, za razliku od organskoga hrvatskog nacionalizma, nije imalo vezu s povijesno-političkim realizmom, u onom smislu da je jugoslavenstvo “umjetno”, a hrvatski nacionalizam “prirodan”. S takve se polazišne točke kretao antijugoslavenski diskurs za vrijeme reakcije hrvatskoga nacionalizma prema Aleksandrovom jugoslavenstvu. Takav diskurs argumentima je 30-ih potkrijepio hrvatski nacionalizam kulturnoga tipa, naglašavanjem različitih civilizacijskih tradicija južnoslavenskoga svijeta, upravo onih koje je njegov ideološki protivnik, jugoslavenski jezični nacionalizam htio prevladati. Slomom Jugoslavije i uspostavom NDH 1941. godine, proglašena je “smrt jugoslavenstva”. Dočim, antijugoslavenstvo zauzima važan segment u službenoj ideologiji ustaškoga režima kojeg razvija predratna generacija nacionalističkih intelektualaca, u svrhu legitimizacije ratom nastale političke konstelacije. Osim toga, ideološka je interpretacija hrvatske moderne povijesti i kulture u NDH, svjesno ili kroatizirala njezine jugoslavenske-slavenske dionice ili ih je naprosto marginalizirala. Promjenama vojno-političke situacije u NDH i Europi 1943. godine, obnova Jugoslavije u poslijeratno doba činila se vrlo izglednom. U takvim prilikama, hrvatski nacionalistički intelektualci odbijaju prihvatiti prijedlog federaliziranja Jugoslavije, jer to s jedne strane implicira negaciju Države, same srži nacionalističke ideologije, a s druge strane strahuju od reprize hegemonije srpskoga nacionalizma i u tako federalistički uređenoj Jugoslaviji. Nakon 1945., djelujući u emigraciji, kontinuirano nastavljaju zagovarati razbijanje jugoslavenske federacije, a antijugoslavenstvo u tom smislu ostaje u njihovim diskusijama zastupljenije i naglašenije od antikomunizma.

⁴⁰ Pisanje *Hrvatske revije* u inozemstvu najbolji je primjer takvoga stava, tako da i sam naslov uvodnika u obljetničkom broju u spomen na dvadesetogodišnjicu osnivanja NDH-a, na neki način to i simbolički odražava pod naslovom: “mi smo protiv svake Jugoslavije”. Vidi: “Mi smo protiv svake Jugoslavije – povodom 20. godišnjice N. D.H.”, *Hrvatska revija*, (ur. Vinko Nikolić), br. 41-42, vol. 1-2, Buenos Aires 1961., 5.-12.

“NEVER AGAIN YUGOSLAVIA!”: YUGOSLAVISM IN THE VIEWS OF THE CROATIAN NATIONALIST INTELLECTUALS

Summary: This article investigates the views of the Croatian nationalist intellectuals on the Yugoslav state and its ideology. The right-wing faction which gave its support to the creation of the Independent State of Croatia (NDH) also actively participated in its cultural and intellectual life. The first part of the article is dedicated to analysing the development of various interpretations of the Yugoslav idea, before and after the creation of the first South Slavic state, both in the circle of the South Slav intelligentsia and in the political area of the newly founded state, between 1918 and 1941. The second part deals with the growth of Croatian nationalism in the circles of Croatian intellectuals, as reaction against the integralist ideology of Yugoslavism promoted by the King Alexander's dictatorship. In the 1930-ies an intensively anti-Yugoslav discourse began to be cultivated, a discourse stemming from the ideology of the Croatian Party of Rights, which with newly acquired conceptions, did the work of deconstructing the Yugoslav idea (Filip Lukas). After 1941, along with the radicalization of Croatian nationalism, which became the official ideology of the NDH, the anti-Yugoslavism took on a very important role in the legitimization of the newly created political constellation. As the restoration of Yugoslavia became a more conceivable option following military and political developments after 1943, the Croatian nationalist intellectuals could not accept a newly designed Yugoslavia, in a form of federation, because it implied negation of the State, which is, teleologically seen, the central point, the absolute goal of the nationalist ideology.

Keywords: Yugoslavism, Yugoslavia, Croatian nationalist intellectuals, Croatian nationalism, first Yugoslav state, Filip Lukas, Independent State of Croatia, federalist Yugoslavia

Literatura

- Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995.
- Petar BAREZA, “Jugoslavenstvu in memoriam”, *Spremnost*, 2/1943., br. 79, 6.-7.
- Ivo BOGDAN, “Slavenski kongres u Moskvi”, *Spremnost*, 1/1942., br. 9, 1.
- Milan ĆURČIN, “Ja sam Srbohrvat”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 6-7, 198.-202.
- Milan ĆURČIN, “Mi nismo Srbohrvati odgovara nam g. Dr. Mile Budak”, *Nova Europa*, 32/1939., br. 8, 253.-258.
- Antun DABINOVIĆ, “Diktatura i jugoslavenstvo”, *Nova Europa*, 29/1936., br. 6, 161.-166.
- Nikola DUGANŽIJA, *Jugoslavenstvo*, Beograd 1986.
- Vladimir DVORNIKOVIĆ, *Karakterologija Jugoslavena*, Beograd 1939.
- Srećko M. DŽAJA, “Inteligencija u južnoslavenskom prostoru u 19. st.”, *Croatia Christiana periodica* 14/1990., 179.-186.
- Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.
- Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/ 2011., br. 1, 225.-247.
- Franjo FANCEV, *Povijest hrvatskoga narodnoga preporoda 1835.–1935.*, Zagreb 1935.
- Dejan JOVIĆ, *Jugoslavija: država koja je odumrla*, Zagreb 2003.
- Stipe KLJAJIĆ, “Intelektualni i društveni angažman Stjepana Zimmermanna između dva rata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 2, 551.-576.
- Filip LUKAS (ur.), *Naša Domovina*, sv. I. i II., Zagreb 1943.

- Filip LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost: Hrvatski narod i hrvatska državna misao*, knj. II., Zagreb 1944.
- Filip LUKAS, *Za hrvatsku samosvojnost: Ličnosti-stvaranja-pokreti*, knj. III., Zagreb 1944.
- Filip LUKAS, *Strossmayer i hrvatstvo*, Zagreb 1925.
- Trpimir MACAN, *Spremnost 1942-1945*, Zagreb 1998.
- Milivoj MAGDIĆ, “Hrvatski intelektualac prema liberalizmu i marksizmu”, *Spremnost*, 1/1942., br. 8, 2.
- Milivoj MAGDIĆ, “Liberalizam i jugoslavenstvo”, *Spremnost*, 2/1943, br. 66, 1.-7.
- Milivoj MAGDIĆ, “Sablast slavenstva”, *Spremnost*, 2/1943., br. 74, 2.
- Tijas MORTIGIJA, “Od Skerlića do Simovića”, *Spremnost*, 1/1942., br. 119, 1.
- Tijas MORTIGIJA, “Skerličevim stopama – mistifikacija i dialektika o federalnoj državi Hrvatskoj”, *Spremnost*, 3/1944., br. 124, 1.-7.
- Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split 1969.
- Stjepan SAKAČ, “O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata”, *Život*, 18/1937., 1.-25.
- Marko SAMARDŽIJA, “Hrvatski jezik od početka XX. st. do godine 1945.”, *Hrvatski jezik*, (ur. Marko Samardžija i Ivo Pranjković), Zagreb 2006.
- Nikša STANČIĆ, “Jugoslavenstvo”, *Enciklopedija Jugoslavije*, br. 6., Zagreb 1990.
- Dušan ŽANKO, *Svjedoci*, Zagreb 1990.

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.

**Zbornik radova s međunarodnog
skupa Desničini susreti 2011.**

Uredili

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina

Filozofski fakultet u Zagrebu
Plejada
Zagreb, 2012.

Biblioteka DESNIČINI SUSRETI

sv. 6

Nakladnici

Filozofski fakultet u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije
Plejada d.o.o., Zagreb

Za nakladnike

Damir Boras
Igor Ranić

Uredništvo

Drago Roksandić
Ivana Cvijović Javorina
Bojan Đorđević
Branimir Janković

Recenzenti

Damir Agičić
Zvonko Kovač
Velimir Visković

*Tiskanje ove knjige potpomogli su Ministarstvo kulture Republike Hrvatske i
Gradski ured za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba*

Fotografija na naslovnici

Vladan Desnica (iz fotodokumentacije dr. sc. Uroša Desnice)

Copyright © 2012., Plejada, Zagreb

ISBN 978-953-7782-16-0

INTELEKTUALCI I RAT 1939.–1947.
Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.
Drago Roksandić, Ivana Cvijović Javorina (ur.)

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Ilija Ranić

Grafička oprema
Nenad B. Kunštek

Lektura
Ivana Filipović Petrović
(tekstovi na hrvatskom jeziku)

Idejno rješenje naslovnice
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje naslovnice
Ana Pojatina

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
srpanj 2012.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 811798.

CENTAR ZA KOMPARATIVNOHISTORIJSKE
I INTERKULTURNE STUDIJE

INTELEKTUALCI I RAT 1939. - 1947.

Zbornik radova s Desničinih susreta 2011.

Uredili
DRAGO ROKSANDIĆ
IVANA CVIJOVIĆ JAVORINA